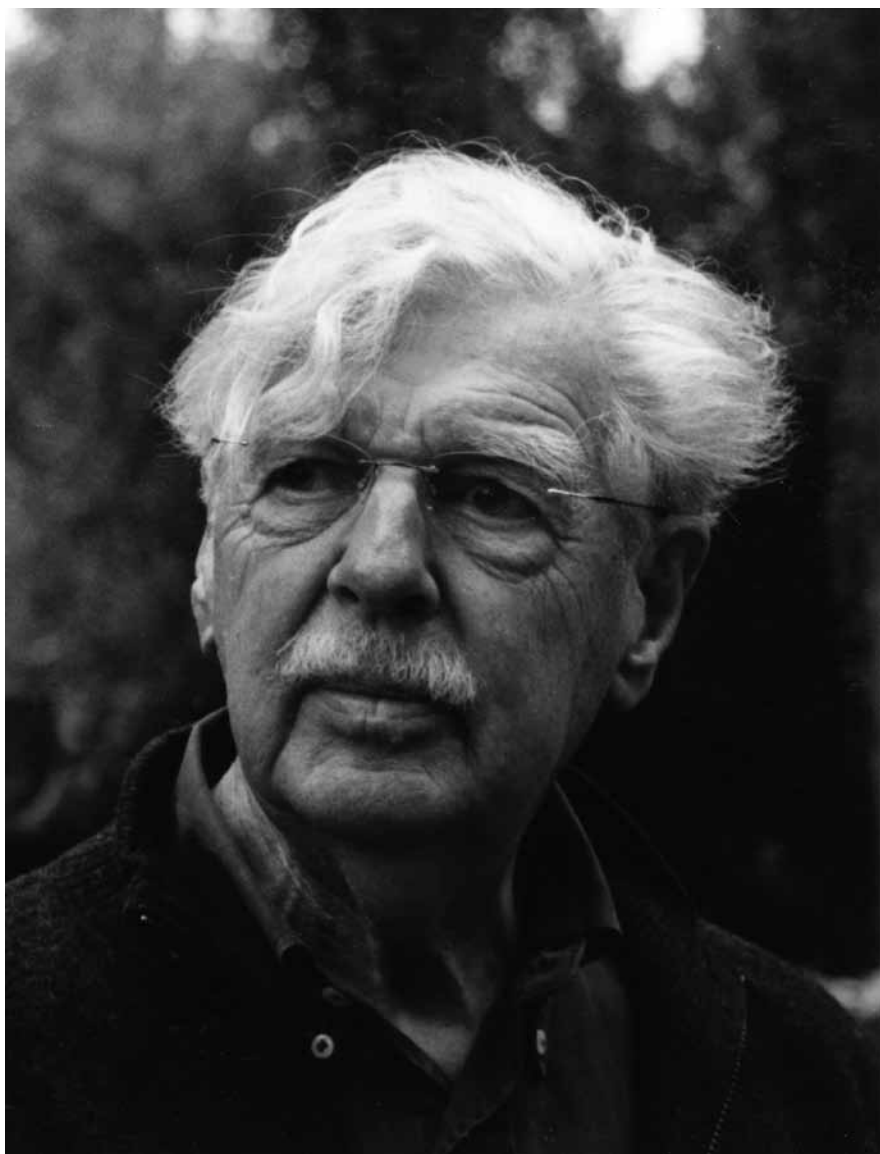

Anton Daniël Leeman

9 april 1921 – 5 augustus 2010

Enkele jaren geleden verscheen in het nieuwsbulletin van de Koninklijke Nederlandse Akademie van Wetenschappen (KNAW) een reeks interviews waarin geleerden van naam geconfronteerd werden met hun eerste wetenschappelijke publicatie. Dit initiatief appelleerde ongetwijfeld aan een algemeen verbreid denkbeeld dat de archè, dat wil zeggen het temporele begin van iemand of iets, licht werpt op diens archai in de zin van: iemands beginselen of wezenskenmerken. Als men, op zoek naar de wetenschappelijke archè en archai van ons medelid, de latinist Ton Leeman, diens uitgebreide publicatielijst globaal overziet, wordt men niet alleen getroffen door de kwantiteit maar ook door het brede spectrum dat de lijst laat zien: van strikt wetenschappelijke monografieën, commentaren, artikelen naar meer algemeen-literaire, populairwetenschappelijke verhandelingen, waaronder diverse vertalingen, een schoolboek en bijdragen aan *Wau*, het blad van Amsterdamse klassieke studenten. De lijst toont ons een scribent die ongeveer vijftig jaar graag de pen voerde. Voor zijn wetenschappelijke archè moeten wij verder terug. Van 1933-1939 was hij leerling van het Erasmiaans Gymnasium te Rotterdam. Het archief van deze middelbare school, dat bewaard wordt in het Gemeentelijk Archief van de stad Rotterdam, bevat twee voor ons doel relevante vermeldingen van de gymnasiumleerling Anton Daniël Leeman:

- Op een lijst van aanmeldingen uit het jaar 1932-1933 staan bij de naam Leeman als kanttekening drie opmerkingen: 'slecht onderwijs [bedoeld is op de lagere school], liefhebberijen, begaafd'.
- In het schooljaar 1937-1938 (tijdens Leemans vijfde schooljaar) was hij redacteur van het Rotterdamse gymnasiumblad *Tolle Lege* (samen met bijvoorbeeld de broers Ernst en Alfred Kossmann).

Als redacteur publiceerde hij in het genoemde schooljaar een zevental informatieve, populairwetenschappelijke artikelen, geschreven in een zakelijke, bij terugblik preprofessoraal te noemen stijl, over onderwerpen uit de sterrenkunde. Amsterdamse classici zullen niet zo verrast zijn door de vermelding van deze kunde. In het afscheidsinterview bij gelegenheid van zijn emeritaat (1986) in het studentenblad *Wau* vermeldde hij zelf de invloed die de sterrenkunde op hem, de latinist-classicus, had uitgeoefend. In een proefschrift (uit 1987) over een Latijns taalkundig onderwerp bedankt de jonge,

vrouwelijke doctor de hooggeleerde Leeman voor de onvergetelijke beelden tijdens de leatuurcolleges, waaronder de sterrenhemel van het *Somnium Scipionis* (Cicero's 'Droom van Scipio'). Biografisch bezien lijkt er alleszins reden om de zeven gymnasiale artikelen als uitgangspunt te nemen voor een karakteristiek van Ton Leeman als geleerde. Ik zal dit doen aan de hand van een vijftal kenmerken:

1. Opmerkelijk is natuurlijk allereerst de jeugdige leeftijd waarop de reeks werd geschreven. Het oudste artikel handelend over Marskanalen en Marsbewoners dateert van februari 1937, en werd dus geschreven op 15-jarige leeftijd. Deze jeugdigheid is altijd een kenmerk van Tons loopbaan en persoon gebleven. Vlak na de Tweede Wereldoorlog gaf hij reeds als 23-jarige colleges Latijn aan zijn studiegenoten tijdens het zogeheten professoraal interregnum; in 1952 werd hij benoemd tot hoogleraar Latijn aan de Universiteit van Amsterdam en was daarmee op dat moment de jongste hoogleraar van Nederland. Door deze snelle carrière maar ook door zijn jeugdig-vitale voorkomen en uitstraling bleef hij bij uitstek de jongste onder de ouderen om daarna naadloos de oudste onder de jongeren te worden. Toen ik onlangs bij de afdeling personeelszaken van de Universiteit van Amsterdam naar biografische data informeerde, kreeg ik enthousiast te horen dat omstreeks 1985 een zekere Leeman benoemd was tot onbezoldigd onderzoeker: het bleek inderdaad om onze gepensioneerde latinist te gaan.

2. Kenmerkend voor de gymnasiale reeks is de grote, volwassen didactische ernst waarmee deze is geschreven. Die didactische ernst heeft hij zijn gehele loopbaan bewaard en kwam bijvoorbeeld tot uitdrukking in zijn belangstelling voor de natuurmethode Latijn, in de oprichting van *Lampas*, tijdschrift voor classici (inmiddels aan zijn 44e jaargang), en zijn langdurige betrokkenheid bij de modernisering van het Nederlandse leerplan klassieke talen. Leeman nam ook deel aan de organisatie van Europese colloquia didactica op klassiek gebied. Bovendien publiceerde hij in de jaren zeventig een schoolboek, getiteld *Romanitas*, met Latijnse teksten plus inleidingen en vragen, dat meerdere drukken en een vertaling beleefde. De in de stichting *Romanitas* binnenstromende royalties kwamen ten goede aan bijvoorbeeld de financiering van een tweejaarlijkse Latijnse scriptieprijs. Een verzameling archiefstukken van de familie Leeman bevat een brief, vlak na de Tweede Wereldoorlog geschreven door een groepje Leidse studenten waaronder Ton Leeman en zijn aanstaande echtgenote, medestudente Jeanne de Ridder,

waarin zij hun medewerking aanbieden aan de toenmalige minister van Onderwijs om het naoorlogse schoolwezen weer op poten te zetten. Die medewerking heeft Ton, meer dan eens gesecondeerd door zijn echtgenote, gedurende zijn gehele loopbaan aan het onderwijs gegeven. Invloed van *nature and nurture* ligt voor de hand gezien de grote didactische werkzaamheid van zijn grootvader, een bekend Rotterdams schoolhoofd en schrijver van onder meer leerboeken Spaans.

3. Kenmerkend voor de gymnasiale reeks artikelen is ook hun systematische opzet en zakelijk karakter. De astronomische reeks behandelt afzonderlijke planeten, Mars, maan, aarde, geeft een historisch overzicht van astronomie en wereldstelsel in de loop der tijden, en bespreekt ook de natuur- en scheikundige omstandigheden op de planeten. Vooral dit laatste onderwerp doet de vraag rijzen: waarom is Leeman geen sterrenkunde gaan studeren? Hij deed per slot van rekening eindexamen bèta! Hoewel zijn keuze voor de klassieken ook bepaald zal zijn geweest door zijn eindexamencijfers, kent deze een veel diepere grond die hij in zijn gymnasiumartikel getiteld *Een sterrennacht* aldus verwoordt: 'De neerdrukkende grootsheid van deze Augustushemel, bekroond door een zeer lichtende band, de Melkweg, die de hemelkoepel van horizon tot horizon omspant, zal ik nooit vergeten... En ik ga peinzen. Ik ga er perspectief in zien, niet alleen in ruimte, maar ook in tijd. Ik bedenk, hoe deze Melkweg door vroegere mensengeslachten beschouwd is, hoe volgens oeroude Griekse sage' (en zo begon de carrière van de classicus Leeman...). Zijn bètabelangstelling en instelling hebben er ongetwijfeld toe bijgedragen dat hij systematiek en zakelijkheid hoog in het wetenschappelijke vaandel voerde, ook tegenover zijn studenten en promovendi. Van theoretische luchtfietseriej moest hij niets hebben. Zoals meer naoorlogse classici heeft hij na de Tweede Wereldoorlog meermalen over humaniteit, humanisering, humaniora geschreven, bijvoorbeeld in zijn Amsterdamse inaugurele rede van 26 mei 1952 *Hieronymus' Droom. De betekenis van Cicero voor Christendom en Humanisme* en diverse latere artikelen met het woord humanisering/humaniteit in de titel. Zijn artikelen, vergeleken met meer zweverige producten over humanitas, bezitten een verkwikkende, B-achtige zakelijkheid doordat zij altijd op geanalyseerde, concrete tekstgetuigenissen gebaseerd zijn. Aan het slot van zijn inaugurele rede richtte hij zich dan ook tot de Dames en Heren Studenten in de Klassieke Letteren met een karakterisering van de klassieke filologie (geïnspireerd door een woord van Cicero

over de filosofie): *et in minima descendit et in maximis opitulatur* ('de filologie daalt af tot in de kleinste en biedt steun bij de grootste zaken').

4. Het vierde kenmerk van zijn gymnasiale artikelen dat in zijn gehele latere oeuvre terugkeert, is de diachronische lijn van oudheid tot heden. Wij zien deze lijn al verschijnen in de vroege reeks gewijd aan astronomie en wereldstelsel in de loop der tijden. Terwijl zakelijke methode (verzameling en analyse van relevante tekstfragmenten op zichzelf, binnen het werk als geheel, binnen de cultuur) en diachronische opzet dezelfde blijven, verandert zijn keuze van de onderwerpen. Zijn Leidse dissertatie, verdedigd op 22 juni 1949, dat wil zeggen op 28-jarige leeftijd, is getiteld *Gloria*, en handelt over de roem. Deze dissertatie is te beschouwen als een mentaliteitsstudie *avant la lettre* over de verschijningsvormen van de roem, in de Grieks-Romeinse samenleving, literatuur en filosofie, beginnend bij Homerus en pas op p. 138 (op driekwart van de dissertatie) arriverend bij Cicero en de Roem. Deze diachronische lijn zal hij drie jaar later voortzetten in zijn reeds genoemde inaugurele rede over de betekenis van Cicero voor christendom en humanisme. Hierna richtte Leeman zijn tekstuele-diachronische methode, zijn historische fenomenologie van teksten, zoals hij zijn persoonlijke aanpak noemde, op de geschiedenis van de literaire vormtaal (bijvoorbeeld vormen van geschiedschrijving, dramatische presentatie). In dat verband stortte hij zich op de retorica met zijn teksttestimonia over de literaire stijl gebruikt door Romeinse redenaars, geschiedschrijvers en filosofen. De analyses ervan presenteerde hij in diachronische ordening (van de Romeinse archaïsche periode tot ca. 200 na Christus) en in twee delen (het tweede deel brengt om didactische redenen de Latijnse en Griekse tekstgetuigenissen in vertaling). De studie verscheen in 1963 onder de titel *Orationis Ratio*.

Van deze omslag naar de geschiedenis van de literaire vormtaal en aldus naar de retorica zei hij zelf in het afscheidsinterview van *Wau* dat deze was veroorzaakt door zijn grote belangstelling voor de Romeinse geschiedschrijver Sallustius, aan wiens historiografische vormen en in prologen neergelegde geschiedopvattingen hij inmiddels meerdere studies had gewijd; deze lijn heeft hij later doorgetrokken ook naar Tacitus. Voor deze omslag naar de literaire esthetica lijken ook *nature and nurture* wederom een rol gespeeld te hebben. Het valt op dat hij in zijn fundamentele artikel over de noodzaak om literaire vormen in hun historische context te bezien (Forum der Letteren, 1962) meer dan eens uitgebreide analogieën trekt met de

muziekbestudering (de literator vergeleken met de muzikantropoloog, kennis van de geschiedenis van literaire vormen met kennis van *die Kunst der Fuge*, en elders over de uniciteit van het literaire werk, want al met al, ondanks alle historische contexten, voor Leeman 'is en blijft Mozart ook Mozart'). Kortom zijn esthetische betrokkenheid lijkt mede te stammen *aus dem Geiste der Musik* die hij vermoedelijk met de moedermelk heeft ingezogen. Zijn moeder Geertruida de Groot was in haar tijd een bekende concert-violiste. De laatste stelling in Leemans dissertatie is trouwens gewijd aan het belang van muziekgeschiedenis in het muziekonderwijs.

Met zijn studie *Orationis Ratio*, gewijd aan retorische theorie (speciaal die van Cicero en Quintilianus) en prozapraktijk, brak Ton Leeman nationaal en internationaal door en werd al snel een gerenommeerd historicus van de Romeinse welsprekendheid. In 1968 volgde zijn benoeming tot lid van de KNAW. Omdat de retorica juist vanaf de jaren zestig een renaissance beleefde als sleuteldiscipline binnen diverse tekstwetenschappen, volgden al snel in de jaren zeventig van de vorige eeuw uitnodigingen voor gastcolleges in West-Europa en in de Verenigde Staten. Hij was direct betrokken bij de oprichting van de International Society for the History of Rhetoric, waarvan hij ook president is geweest. De Universiteit van Gent verleende hem in januari 1984 een eredoctoraat juist vanwege zijn vele verdiensten op het gebied van de retorica.

Naast de nationale en internationale erkenning leidde deze faam na het verschijnen van *Orationis Ratio* tot een uitnodiging die zijn verdere wetenschappelijke loopbaan in zeer belangrijke mate zou bepalen: de prestigieuze Universitätsverlag Carl Winter te Heidelberg nodigde hem uit een *Kommentar* te schrijven op het retorische hoofdwerk van Cicero, *De Oratore Libri III*. Hoewel hij beseftte geen pur sang woordvoorwoordcommentator te zijn (iets wat hij zelf weet aan zijn autodidactische opleiding tot lézer van de klassieken vanwege de oorlogsjaren), aanvaardde hij deze eervolle invitatie. Sindsdien, vanaf de tweede helft van de jaren zestig, rond 1965-1995, volgde hij een tweesporige weg in zijn onderzoek, onderwijs en publicatiedrift, die hij beide met grote plichtsbetrachting succesvol wist af te ronden ook al zaten de twee sporen elkaar soms in de weg. In de jaren tachtig, rond zijn emeritaat, verschenen drie delen commentaar op *De Oratore*, waarin hij, heel typerend, de historische inleidingen en structuuranalyses schreef en door medewerkers en promovendi de eigenlijke *Kommentar* liet voorbereiden. De

delen 4 en 5 zijn nog tijdens zijn leven verschenen, zij het dat hijzelf na deel 4 (dat in 1996 verscheen) de pen moest neerleggen.

Rond zijn emeritaat verscheen in 1985 bij de Peter Lang Verlag in Frankfurt am Main een bundeling van een selectie van zijn literaire artikelen en essays, 25 bijdragen over Romeinse literatuur, gepubliceerd in Duitse vertaling. De bundel kreeg de veelzeggende titel *Form* (historische vormtaal) *und Sinn* (de met vorm en contexten samenhangende betekenis). Deze collectie laat ook weer de kenmerkende opzet zien van concrete tekstanalyse in historische context, gepresenteerd in diachronische lijn, met speciale didactische *Vorbemerkungen*. Door zijn brede belangstelling voor de geschiedenis van de literaire vormtaal is Leeman een belangrijke inspiratiebron geweest voor de ontwikkeling van moderne taal- en tekstkunde en van de literatuurwetenschap, die de wetenschappelijke bestudering van de Latijnse en Griekse letteren in Nederland kenmerkt, in het bijzonder aan zijn eigen Amsterdamse universiteit. Ook hier ligt een deel van zijn wetenschappelijke erfenis.

5. Tot slot zij hier nog kort een vijfde kenmerk vermeld van de artikelenreeks in het gymnasiumblad *Tolle Lege*: de, reeds geciteerde, humanistische visie op de mens binnen een kosmisch perspectief. Zoals reeds gezegd, schreef hij als scholier een meer persoonlijk artikel getiteld *Een Sterrennacht*, handelend over een nachtelijke wandeling in de weilanden rond zijn geboortestad Rotterdam: ('de grootsheid van de Augustushemel, de Melkweg, de hemelkoepel zal ik nooit vergeten...') '...het nietige, armzalige stofje dat wij aarde noemen. Moeten wij dan niet zielsdankbaar zijn dat aan ons ondanks onze nietigheid en onbelangrijkheid de gave geschonken is om dit alles te bewonderen, zij het dan ook niet te doorgronden. Diep onder de indruk van deze gedachte wandelde ik huiswaarts.' Dit schoolartikel, deze archè, begin en beginsel, kan gezien zijn inhoud en sommige formuleringen beschouwd worden als een opmerkelijk jeugdig receptiedocument van Cicero's *Somnium Scipionis* ('Droom van Scipio') dat tot aan zijn dood is blijven doorklinken als harmonie van zijn eigen levenssferen.

Na zijn emeritaat heeft Ton Leeman in de herfst van zijn leven, die gekoesterd werd door de zorgzaamheid van zijn tweede echtgenote José van de Voordt, nog een twintigtal artikelen geschreven, het merendeel handelend over cultuurhistorische en literairhistorische onderwerpen. Zijn afrondende zwanenzang hield hij eigenlijk al toen zijn emeritaat naderde,

op 8 januari 1985 ter gelegenheid van de 353ste *dies natalis* van de Universiteit van Amsterdam. Ik herinner mij goed hoe hij ook in de gangen van dit KNAW-gebouw met een mengeling van trots, ironie, bescheidenheid, gêne, kortom met dat vertrouwde scheve gezicht, meedeelde dat hij ging optreden in het Concertgebouw. Ton Leeman sprak aldaar de diesrede uit, getiteld *Wat is wijsheid?*, in een zeer verzorgde stijl waarbinnen andante, adagio en allegretto ook in zijn tekst niet van de lucht waren. Op systematische wijze onderrichtte hij zijn gehoor over de diverse filosofische scholen in Romeinse tijd, over het eerherstel van de ratio, door hem gedefinieerd als warme redelijkheid, nauw verwant aan de humaniteit in haar algemeenste zin. Hij verwees bijvoorbeeld naar Cicero's levensleer, 'zijn invloed vormde het onderwerp van mijn inaugurele oratie, nu 33 jaar geleden'. Met door hemzelf vertaalde, literaire citaten en diachronische doorkijkjes pleitte hij 'voor een plekje voor de antieke wortels van Europa binnen zoiets als Europese studies'. Ook keerde hij weer terug naar de droom van Scipio, de Melkweg, de nietige aarde, waarvan hij zei: 'Het blijft een droom, maar wel een mooie.'

Tot slot probeerde Ton Leeman aarzelend een antwoord te geven op de vraag *Wat is wijsheid?* met behulp van enkele regels uit de *Essay on Man* van de achttiende-eeuwse Engelse dichter Alexander Pope, die ik gaarne in Leemans spoor hier tot slot citeer:

*'Know then thyself, presume not God to scan;
The proper study of mankind is man.
Placed on this isthmus of a middle state,
A being darkly wise, and rudely great:
With too much knowledge for the sceptic side,
With too much weakness for the Stoic's pride,
He hangs between; in doubt to act, or rest,
In doubt to deem himself a god, or beast...'*

Leeman eindigde zijn diesrede met de woorden: 'Ziedaar een stuk in verzen gestolde klassieke traditie!'

Ziehier, zo zou ik willen eindigen, de erfenis van Anton Daniel Leeman, een groot latinist, een groot humanist, een dierbaar mens, die ons op 5 augustus 2010 is ontvallen. Zijn nagedachtenis zij tot zegen.